

EL MARC HISTÒRIC EN EL SEGON CICLE DE NOVEL·LES DE L'EBRE DE SEBASTIÀ JUAN ARBÓ

Roc Salvadó Poy

Les novel·les de Sebastià Juan Arbó il·luminen el rerefons vital que les forma i les identifica, més enllà dels esdeveniments històrics concrets. Aquests fets històrics, però, juguen un paper cabdal com a marc temporal de l'acció de la novel·la, ens ajuden a comprendre-la i són ben presents al llarg de la narració.

L'interès d'aquest treball se centra en l'estudi del marc històric en què s'insereixen cinc d'aquestes obres, sovint poc estudiades, i que denominarem com a segon cicle de novel·les de l'Ebre, format per *L'espera* i la tetralogia d'*Entre la tierra y el mar*, *La tempestad*, *La masia* i *El segundo del Apocalipsis*. En conjunt, abasten un espai temporal que va des de la primera dècada del segle XX fins als anys de la Guerra Civil.

Les quatre primeres coincideixen cronològicament amb la infància i adolescència d'Arbó; la darrera, amb la seua edat adulta, durant el període de 1936-1939. *L'espera* transcorre a Amposta; les tres primeres novel·les de la tetralogia, a la Ràpita, i *El segundo del Apocalipsis*, entre la Ràpita, Amposta, Barcelona i altres indrets indeterminats.

Només tractaré de caracteritzar alguns dels aspectes més significatius del que relata Arbó en relació a l'època de cadascuna de les obres. És interessant i significatiu també fixar-se en les dates de la seua redacció, més que en les de publicació, per entendre la intencionalitat i el context en què van ser escrites.

Els referents que ajuden a comprendre el paisatge humà d'aquestes obres i les circumstàncies vitals de l'autor cal buscar-los en les dues obres obertament autobiogràfiques de Juan Arbó: *Los hombres de la tierra y del mar* i *Los hombres de la ciudad*. També cal valorar la immensitat dels articles publicats arreu,

alguns memorialístics i d'altres d'evocació o cenyits a la quotidianitat passada o present.¹⁶⁰ En definitiva, aquells en què la història es perfila nítidament.

Arbó no fantasieja, no elucubra, no es perd pels camins de la imaginació; ben al contrari, s'arrapa a la realitat viscuda: els seus personatges resulten emblemàtics del seu món de la infància i adolescència, estan basats en la seua experiència i en els seus sentiments. Igualment ocorre amb la història, que sempre respon a les circumstàncies de l'època. La història situa l'argument i el fa avançar, és el rerefons de l'acció i s'ajusta als fets que va conèixer l'autor, gairebé com una crònica novel·lada del Delta del moment. Arbó crea el marc de l'acció i després la desenvolupa.

Aquest corpus d'obres presenta paral·lelismes evidents. Un dels nervis narratius fonamentals és el del paper de l'amistat com a refugi vital: Andreu de la Canda i Pau Roda a *L'espera*; el tio Guatxes i el Bardat en les tres següents. Un altre nervi present és el del paper de la dona —la mare, la germana, l'esposa—, sempre sacrificada. Comparteixen també temporalitat històrica, ja que es desenvolupen fonamentalment al llarg de les tres primeres dècades del segle XX, encara que en alguns casos hi ha referències a esdeveniments històrics anteriors esdevinguts a les Terres de l'Ebre, principalment centrats en les guerres carlistes a la regió. Per la proximitat cronològica entre *L'espera* i *Entre la tierra y el mar* i el fet que la segona obre la trilogia, començarem per *L'espera*.

L'obra d'Arbó centrada en l'Ebre, i especialment en la Ràpita i Amposta, representa un recull de les penalitats i calamitats de la gent del poble, unes circumstàncies que es poden fer extensives a la majoria de la població espanyola de l'època, amb les lògiques diferències locals. L'ombra de la desgràcia, de la tragèdia, és omnipresent en la seua obra com també ho era, en bona part, en la vida de qualsevol persona humil de l'època.

SEBASTIÀ JUAN ARBÓ I LA HISTÒRIA

El novel·lista sempre va mostrar una gran preferència per la història. Així ho manifestà en diverses ocasions. En les seues memòries de senectut, *Los hombres de la ciudad*, parla d'aquesta afecció seua, concretament en referir els

¹⁶⁰ Només s'han consultat una part mínima de tots els articles i entrevistes apareguts, de la ingent quantitat existent. A banda dels diaris de tirada nacional, els articles de l'escriptor es reproduïen a la premsa regional, en les més diverses capçaleres i en pàgines destacades, com per exemple al *Diario de Burgos* o *La Región* d'Ourense.

exàmens a què, en presència de la concurrència tavernària, el sotmetia un vell mestre donat a la beguda i ansiós de fer-lo caure amb les seues preguntes:

Me sometía a un examen a fondo, como un viejo profesor —recordaba sin duda los días de la escuela—; me preguntaba sobre hechos de la historia —era mi fuerte—; me planteaba problemas, me proponía enigmas, muchos de los cuales —sobre todo, en historia— resolvía yo, por «debajo de la pierna» (per baix cama), como el santo hacía los milagros, ante el asombro y la admiración de los campesinos. (Juan Arbó 1982, 64)

Així mateix, indubtablement, per a ser un bon biògraf —i Arbó ho era— cal tenir vocació d'historiador; d'una manera o d'una altra, la història sempre emmarcà les seues obres. S'encarregà de destacar-ho Martí de Riquer, el més gran especialista en Cervantes, preguntat per la biografia que Arbó dedicà al manc de Lepanto:

Es estupenda. Sebastián Juan Arbó era un gran novelista e hizo otras biografías como la de Verdaguer. Era un hombre que sin formación universitaria se pasaba el santo día en el Ateneo tomando notas. Un hombre estupendo, muy olvidado como escritor. Y *Terres de l'Ebre* y *Camins de nit* son dos novelas sensacionales. Los eruditos se figuran que la biografía de Arbó es la típica hecha por un novelista. Que debe ser fantasía, imaginación, esas cosas. Y no lo es. (Espada 2003, 20)

A Arbó no li cal millor apologia.¹⁶¹

L'ESPERA I L'OMBRA D'ÀFRICA

Marruecos era entonces una pesadilla, era una sombra negra que pesaba sobre nuestro pueblo a través de los días, los años y de las generaciones, que pesaba, creo yo, sobre todos los pueblos de España. (Juan Arbó 1971, 107)¹⁶²

L'argument de *L'espera* gira entorn d'un esdeveniment cabdal en la vida d'un poble, que es repetia cada any i commocionava tota la comunitat: la sort dels joves en el moment que els tocava fer el servei militar, una situació per la

¹⁶¹ Fins i tot molt abans, abans de la Guerra Civil, Riquer ja el valorava com una de les veus més noves de la novel·lística catalana i el desvetllador de la identitat ebrenc. Posteriorment, a les acaballes de la guerra i ja ocupada Barcelona, Martí de Riquer no dubtà a figurar com un dels testimonis favorables a Arbó en el seu procés de depuració (Diputació de Barcelona. Depuració personal, Sebastián Juan Arbó).

¹⁶² Aquest paràgraf, extret de *Los hombres de la tierra y del mar*, és calcat del que Arbó va publicar l'any 1957 a l'article «Recuerdos de las Tierras del Ebro» dins de la revista *Destino* (1957, 10). Allí ja destaca la tragèdia de la guerra del Marroc i com distorsiona la vida del poble.

qual també va passar el nostre autor. A l'obra, la cega sort es rabeja en el fill del protagonista, l'Andreu de la Canda, quan és reclutat per l'exèrcit i enviat a Àfrica en plena guerra del Rif.

Comprendre la tragèdia que representava el servei militar, la quinta,¹⁶³ per a la gent humil i treballadora és entendre un dels flagells que s'abatia inexorablement sobre les famílies amb fills barons i pocs recursos, que eren la majoria. La quinta era un tribut de sang per als pobres i un tribut dinerari per als rics. Per una determinada quantitat de diners, prohibitiva per a la majoria, es podia redimir al fill en metàl·lic o pagar-ne un substitut. Salvar el fill d'anar a l'exèrcit significava de vegades la ruïna d'una família sencera en endeutar-se per costejar la redempció. El servei militar era de tres anys, i es prestava a la Península, a Ultramar —Cuba i Filipines—, fins al 1898, i a Àfrica després. Les condicions de subsistència eren pèssimes, i si havia guerra, les baixes podien arribar a un 50%. Els uns no tornaven, i els altres ho feien malalts, mutilats i esguerrats.

Quan un jove entrava en quintes, o si adquiria la majoria d'edat, era convocat a l'ajuntament. El dia oficial del sorteig, que es feia a les dependències municipals, era tot un esdeveniment per al poble. Tothom estava expectant —els pares, les núvies, els familiars, els amics, el poble en general— a veure quina seria la sort de cadascun dels quintats (Puell de la Villa 1996).

Cada poble tenia un nombre de reclutes fixat, una quota, que calia entregar a l'exèrcit. El sorteig consistia a posar en un bombo, o en una gerra, tants números com joves en edat militar hi havia aquell any, i a banda, en un altre recipient, s'introduïen els noms corresponents dels que entraven en quintes. S'iniciava el sorteig i a cada número corresponia un nom. Els que els tocava un número baix era segur que entrarien dins la quota sol·licitada. Treure un número alt, ser excedent de quota, era garantia d'escapar-se del servei militar; per tant, els números baixos eren els de la mala sort. Aquests números baixos, els de risc, anaven en boles negres, i els alts, en les boles blanques. Ben clar ho diu Arbó en la mateixa obra: «que els joves miraven arribar l'hora de les quintes amb veritable terror, amb la por que els toqués

¹⁶³ El sistema de quintes procedia de França: es reclutava a una cinquena part dels mossos en edat militar, mitjançant sorteig, per cobrir el contingent de reemplaçament corresponent a cada any o període determinat; d'aquí ve el nom de *quintos*.

la negra» (Juan Arbó 1993, 71). Per això *m'ha tocat la negra* o *tenir la negra* s'han convertit en expressions associades a la mala sort.¹⁶⁴

Arbó, com ja s'ha indicat, també va passar per aquesta experiència, comuna a tants joves de diverses generacions fins a èpoques ben recents. Amb tot, va sortir ben parat del servei militar realitzat a Barcelona.

El nostre novel·lista explica aquell dia infortunat per a alguns dels joves en una escena que, abans d'ell, altres autors ja havien reflectit, com Erckmann-Chatrian en *Historia de un quinto de 1813*, traduïda per Manuel Azaña (1921, 53-59), referint-se al reclutament a França durant les guerres napoleòniques. L'alegria d'uns en veure's alliberats per la sort i la tristesa dels que la tenien en contra. El capítol en què Arbó ho explica es titula precisament «El sorteig»:

El primer diumenge de febrer tenia lloc el sorteig dels quintos; l'acte se celebrava a la casa de la vila, al primer pis, a la sala principal, i durava tot el dematí... hi havia els pares, les mares, els germans dels quintos, que esperaven «la sort» dels seus. [...] de tant en tant es feia el silenci, i s'escoltava un nom, un número... els números alts eren acollits amb forta cridòria, amb veus d'alegria, i fins amb aplaudiments; els baixos ho eren en silenci o amb un murmurí compassiu i alguna que altra exclamació de pena... els de número baix sortien en silenci... s'arribaven fins els familiars... «¡Mala sort! ¡Què hi farem! No plores, mare. Tres anys passen en no res...» no aconseguien amagar la pena interior que els acorava, la tristesa i la por. (Juan Arbó 1993, 73-75)

Per altra part, l'alegria dels que els tocava un número alt era immensa; així ho relata un article d'*El Restaurador*. Amb el títol «Los caveros», explica el sorteig que es feia a Tortosa dels quintos de totes les pedanies i conta que:

Yo no sé si es amor al terruño, o aversión al servicio militar, o las dos cosas a la vez. Si puedo aseguráros que los caveros, entre todos los camaradas que asisten a aquel acto, se distinguen por las visibles muestras que dan de querer salir cuanto antes, y con buena fortuna, del atolladero en que les han metido. (1920, 1)

El caveró que tenia la sort de cara i li sortia la bola blanca, després de rebre les esplanissades de felicitació dels altres quintos, cosa que també relata Arbó a *L'espera*, s'enfilava cap a la porta, es llevava les espadenyes i arrencava a córrer cap al seu poble.

¹⁶⁴ Trobem una altra frase feta vinculada al sorteig de quintos, *donar la talla*: els quintos eren tallats, i si un era curt de talla o fill de vídua, no se'l reclutava. Així es comprèn una de les festes tradicionals en els pobles, i que res tenia a veure amb cap festa religiosa: la festa dels quintos. Eren dies de saragata oferts per la comunitat als que marxaven i no se sabia quan tornarien o si ho farien.

Al capítol «El comiat» s'explica la marxa dels quintos. El vell barquer que els creua el riu havia estat a Cuba, una guerra anterior; canviaven les generacions, però continuaven les guerres. Acudia força gent, a veure la marxa dels quintos i acomiadar-se'n. Alguns marxaven a l'Àfrica, i eren el més tristos. Després, una volta incorporats als seus destins respectius, venia l'espera angoixosa de les seues cartes, de saber d'ells. Allò que arribava amb major certesa eren les notícies dels desastres militars, que augmentaven el temor de les famílies pels seus fills, germans o promesos.

Andreu de la Canda, protagonista de la novel·la, no sap res del seu fill Jordi. Passa el temps i la inquietud el rossega. Això el sumeix en una incertesa dolorosa respecte de la sort del seu fill. Finalment, des de Madrid, rep una comunicació oficial que li notifica la desaparició de Jordi. Andreu s'aferra a l'esperança que, encara que no se sap res d'ell, tornarà del Marroc. Pregunta als seus companys retornats i ja llicenciats i un d'ells li relata l'episodi bèl·lic en què va participar amb Jordi, després del qual aquest va desaparèixer. L'enigma no es resol amb el final de la novel·la, que només deixa el consol de l'espera.

El patiment d'Andreu de la Canda és el patiment de moltes famílies que durant els anys de la guerra del Marroc esperaven i deleraven per saber dels seus. Les fites fonamentals d'aquell conflicte es troben inscrites en la història d'Espanya d'aquell temps i en la memòria de l'època: la presa del Gurugú i el desastre del Barranco del Lobo, que esdevindrà l'origen del desencadenament de la Setmana Tràgica. Posteriorment, l'any 1921, el gran desastre d'Annual, amb més de 16000 morts, que feu reviuire el trauma del desastre de 1898, i les conseqüències del qual foren determinants per al cop d'estat de 1923 i la instauració de la Dictadura de Primo de Rivera, durant la qual finalitzaria el conflicte. Aquest és el rerefons tràgic de la història nacional que va dominar la vida de la gent entre 1902 i 1925. Res és d'estranyar que en cada revolta o revolució dels segles XIX i XX una de les proclames més seguides i un dels crits més habituals fos «A baix les quintes!». ¹⁶⁵

¹⁶⁵ El tema també conegué ressons en la cultura popular en la forma del romancer popular i les cobles de cec, que solien anar plenes del tema dels soldats i les seues vicissituds en el que llavors s'anomenava *terra de moros*. Un exemple pròxim a l'autor podria ser «El soldado de Tortosa», la història d'un jove, fill d'un amor prohibit, al que sa mare abandonà acabat de néixer i que passats els anys esdevingué soldat i acabà presoner dels moros. Una de les dones principals del cabdill rifeny, que el tenia captiu, el sentí exclamant-se per la seua mala sort i enyorant-se de Tortosa, i li preguntà sobre la seua vida. Al capdavant, resultà que era la seua mare i ella li facilità la fugida, juntament amb els companys d'empresonament, amb els quals ella mateixa també s'escapà.

ENTRE LA TIERRA Y EL MAR, L'OBRA MÉS TORTOSINA D'ARBÓ

*Entre la tierra y el mar*¹⁶⁶ és la primera novel·la de la tetralogia, i juntament amb *La tempestad*, la que presenta un major component històric. També és l'obra més tortosina de l'escriptor ebrenc.

Hi apareixen el tio Guatxes i el seu amic el Bardat, dues figures fonamentals en el relat, fins al punt que el primer esdevé un dels protagonistes centrals de la tetralogia, el personatge que serveix d'inspiració i fil conductor de les quatre obres. Està basat en una persona real, Agustí Mies Reverté, *Guatxes* (1902-1988), a qui va conèixer i tractar l'autor, i al qual precisament li va tocar servir a Àfrica. Arbó no en fa biografia, sinó que desenvolupa el personatge a conveniència de la trama de les quatre obres esmentades (Carcellé 2019, 35-37).

Al seu costat hi ha sempre el mestre Pere Franch, amic i tutor del jove Monxe, i tortosí de pro. És un personatge inspirat en el *sinýo* Pere —Pere Porres Carceller—, el segon pare d'Arbó, com li agradava anomenar-lo al novel·lista (Juan Arbó 1982, 66). Fou el protector del jove Sebastià, el tutelava des de l'oficina dels Carvallo i era un fervent republicà: ell va arrossegar l'escriptor a convertir-se en seguidor de Marcel·lí Domingo. A Arbó l'entusiasmava el polític: als 15 anys, el 1917, època de màxima popularitat del pròcer tortosí, ingressà a les joventuts republicanes de la Ràpita i participà en batutses, manifestacions i protestes. El *sinýo* Pere el duia als mítings del polític. Arbó, en pròpies paraules, es convertí en un admirador apassionat, en *marcelinero*: «Encendía los ánimos con sus discursos y trastornaba Tortosa, siempre un poco dormida en el sueño de su grandeza pasada» (Juan Arbó 1982, 46).

La figura de Marcelino Domingo, com se'l coneixia a l'època, és cabdal en la història política de les Terres de l'Ebre i del republicanisme ebrenc, que va encarnar durant molts anys (Pujades Martí 1996, Sancho Sancho 2016). Curiosament, Arbó explica el vincle existent entre el vell Jules Carvallo i el jove polític. A *Los hombres de la tierra y del mar* refereix que Carvallo el va ajudar al principi de la seua carrera política i que es troben llibres dedicats i cartes del polític a la biblioteca i entre la correspondència de l'enginyer. És més, afirma que la nora,

¹⁶⁶ La primera versió editada fou en llengua castellana (1966). Una segona versió en català, que se suposa que és l'original mai publicat, fou recuperada per Emili Rosales a l'*Obra Catalana Completa (III)* (1993). Hi ha diverses divergències de contingut entre ambdues versions, encara que la trama essencial siga la mateixa. S'hi troben, al llarg dels capítols, paràgrafs sencers que figuren en la versió castellana i no en la catalana, i a l'inrevés. Aquí s'ha prioritzat la versió castellana, que és la única que pogué controlar l'autor, sense oblidar la publicada en català.

Cecília Meyer de Carvallo, guardava una bona amistat amb Domingo i que diverses vegades el va asseure a la seua taula (Juan Arbó 1971, 320).

Al capítol «Elecciones» d'*Entre la tierra y el mar* descriu un míting de Domingo a Amposta, i tot ens fa suposar que ell va ser-hi present:

Pere Franch le había visto en Amposta —había ido ex profeso para verle—, entre dos velas encendidas, una en cada ángulo del balcón; le había visto con su figura desmedrada, delgado y pálido, los ojos brillando tras el cristal de los lentes, con su figura, sí, desmedrada, pero agrandada, gigantesca en los momentos grandes del discurso, cuando clamaba contra las injusticias, denunciaba las injusticias; cuando hablaba de la nueva ordenación social, de una vida nueva, donde los hombres vivirían como hermanos, y abajo, en el gran espacio frente al Centro [Centre Republicà], se amontonaban los campesinos, los rostros rudos levantados, y reinaba un absoluto silencio; se oía la voz clara, vibrante, del orador, y los aplausos, los vivas con que se coronaban los momentos brillantes, para terminar en una larga, en una interminable ovación, y se veía a las mujeres —campesinas—, con los pequeños en los brazos, llorando. (Juan Arbó 1975a, 109)¹⁶⁷

Ens diu, a més, que un escriptor havia qualificat Marcel·lí com el Plató de Tortosa. Aquest qualificatiu li havia atorgat Eugeni d'Ors —no sabia dir si amb ironia o de bona fe—, un autor que Arbó coneixia bé i al qual va dedicar una sèrie d'articles a la revista *Destino* (Juan Arbó 1966b, 1966c, 1966d i 1966e).

Al llarg d'aquest capítol es descriu l'ambient polític dels pobles en contrast amb el de Tortosa, on la lluita partidista era més aferrissada. Despunta la vella presència del caciquisme, tan característic del primer període de la Restauració, però que ja es veia bandejat en la segona etapa, a partir d'inicis del segle XX i de l'eclosió del nou republicanisme, liderat per Domingo a Tortosa.

Entre la tierra y el mar coincideix en línies generals amb el mateix període històric que *L'espera*, però hi ha més detalls dels que apareixen en aquesta darrera novel·la. Com no podia ser d'altra manera, la guerra del Marroc torna a cobrar protagonisme. Es menciona el desastre del Barranco del Lobo, també la Setmana Tràgica, amb el sotrac profund que va comportar a Barcelona, Catalunya i Espanya i els seus ressons internacionals. Com a

¹⁶⁷ En canvi, el seu admirat Baroja, conforme amb el seu caràcter agre, no tenia bona opinió del polític, del qual deia que era home de poc talent. No gaudia Domingo de les simpaties de don Pío, que en el polèmic article publicat al *Diario de Navarra* l'1 de setembre de 1936 el titllava, entre altres coses, de mestre d'escola pedant (Baroja, 1936). Posteriorment, en les seues memòries, reblaria encara més el clau en qualificar-lo com «ese maestro de escuela un tanto vacuo y petulante» (Baroja 2005, 76).

conseqüència de la repressió que va instaurar el govern central, presidit per Antoni Maura, es va desencadenar una campanya contrària amb el lema «Maura no», multiplicat per tots els mitjans possibles. Es conserva el registre fotogràfic d'una pintada d'aquestes característiques a Tortosa. Arbó ho plasma en aquesta obra. Quan es convoquen les eleccions legislatives del 8 de maig de 1910, Pere Franch pensa anar a Tortosa a votar a favor de Marcel·lí Domingo. L'ambient està revolt, a Tortosa republicans i tradicionalistes van pels carrers a estacada seca (Juan Arbó 1975a, 110).

El tortosinisme de l'obra es reflecteix també en la visita de Pere Franch, fill de la ciutat, acompanyat de Monxe, a les festivitats de la Cinta. Arbó deixa així memòria d'aquestes tradicions com si fos un retaule valuós de la vida i els costums festius tortosins al llarg de tres capítols «La ciudad y la fiesta», «Los entusiasmos de Pere Franch» i «La fiesta» (íd., 207-226). Arbó coneixia bé Tortosa, la seua primera capital cultural; ell mateix explica a *Los hombres de la tierra y del mar* (1971, 327-329) com se solia desplaçar a la ciutat per comandes de feina i com li agradava anar-hi.¹⁶⁸

LA TEMPESTAD I LA GUERRA SUBMARINA

El període històric que presenta *La tempestad*, com a continuació de l'anterior, s'immergeix en els anys de la Primera Guerra Mundial. Arbó, com sol fer, emmarca la situació d'aquells anys en el capítol «Ecos de la Gran Guerra».

Un dels capítols més interessants de l'obra és «Los submarinos», centrat en la guerra amfíbia que van practicar els alemanys contra els vaixells mercants aliats que navegaven prop de la costa de l'Ebre durant aquell conflicte. Són uns esdeveniments notables i poc ressaltats de la nostra història marítima.¹⁶⁹ La premsa comarcal de l'època va plena de notícies i episodis d'aquesta lluita que es desenvolupava davant de les costes de l'Ebre.

Els pescadors de la zona en tenien un coneixement directe i tota la gent dels pobles riberencs sabia de què es tractava. Moltes vegades, els combats es convertien en un espectacle de focs artificials mortífers que es contemplaven des de la costa. No hi havia dia en què la premsa tortosina no es fes ressò de troballes de bidons de combustible en alta mar o prop de la costa

¹⁶⁸ El periodista Carles Sánchez i Pastor (1992, 36) comentava que era una llàstima que no hagués viscut a Tortosa en comptes d'Amposta, perquè hauria fet la millor obra de la seua vida, a l'alçada de *Laura a la ciutat dels sants* de Miquel Llor.

¹⁶⁹ Vegeu Castellví Viladegut i Guarro Safont (2005).

i de combats navals protagonitzats pels submarins i vaixells mercants: «En alta mar ha sido visto anteayer por unos pescadores de Ametlla, no muy lejos de la costa, un combate entre un submarino y dos buques mercantes ingleses, sin que se conozca el resultado de la lucha, pues solo se percibieron las detonaciones y los fogonazos» («En alta mar» 1917, 3). També de vaixells en reparació fondejats a la Ràpita a causa de l'impacte d'un torpede, de l'aparició de restes al mar i altres esdeveniments similars.

L'any 1917 marcà el punt àlgid d'aquests episodis. Per tota la costa mediterrània s'havia desplegat una extensa xarxa d'agents alemanys i aliats, especialment francesos, els primers emmascarant i aprovisionant els seus submarins, i els altres vigilant els punts de la costa on podien aixoplugar-se els submergibles i transmetent notícies d'on actuaven per alertar i salvar els seus vaixells. El diari republicà tortosí *El Pueblo* ho denunciava i demanava que «los alemanes que residen en Burriana, Villareal, Castellón, Vinaroz, Ampolla, y otros puntos deben de ser muy vigilados, y a los malos españoles que les protejan hay que desenmascararlos» (1917, 3). Per comprendre l'al·lusió a «los malos españoles», cal tenir present que Espanya a l'inici de la Primera Guerra Mundial s'havia declarat neutral, però el país s'havia dividit entre germanòfils i aliadòfils i els republicans eren partidaris dels segons. Entremig, molta gent feia l'agost amb el contraban o espiant per a qualsevol dels contendents. Arbó parla del diner fàcil, dels enriqueiments sobtats, del que se sentia i es vivia al voltant d'aquestes circumstàncies de la guerra marítima:

Nuestro pueblo va cambiando tan rápidamente, que si resucitase un muerto de hace cinco años no lo reconocería. En el café se ven tipos raros, extranjeros; se sientan en mesas apartadas y hablan en voz baja con los patrones de las barcas, con los dueños. Hay otros que vigilan a estos —tipos también raros—; se reúnen, como aquellos, en mesas apartadas y cuchichean; estos denuncian a aquellos a la autoridad, y aquellos, a su vez, los denuncian y, eso sí, cobran todos. Hay franceses, alemanes, italianos, pero que hablan español, y algunos catalán, y hasta rapitense, casi como nosotros, pero a los que nadie conoce ni se sabe de dónde han salido, y el dinero corre a raudales. (Juan Arbó 1975c, 270)

Arbó ho va viure tot plegat i ho plasma amb verisme a *La tempestad*. De fet, a les seves memòries dona testimoni d'un d'aquests personatges que lluitaven a favor dels francesos, Paul Dreyfus, vinculat als Carvallo, de qui diu que anava i venia

per la casa i l'oficina sense saber ben bé què hi feia, s'hi quedava temporades i després desapareixia:

Don Pablo hizo de espía de los aliados; vigilaba toda aquella costa, donde se habían producido ataques de submarinos alemanes a los barcos aliados, que hacían el viaje entre Francia y las colonias, a veces transportando tropas. Don Pablo estaba encargado de la vigilancia de los barcos que aprovisionaban por la noche a los submarinos y tenía agentes en La Ampolla, en San Carlos, en Amposta, y creo que en Vinaroz. Su centro estaba en la casa, y allí recibía a los agentes y se encerraban en el despacho del fondo, en largos y misteriosos conciliábulos. (Juan Arbó 1982, 62)

Arbó no anava errat. Paul Dreyfus era un agent francès que dirigia una xarxa d'espionatge. González Calleja i Aubert en parlen a *Nidos de espías*. Pel que sembla, la seua actuació no era gaire reeixida; almenys els informes així ho acrediten:

En la costa Este la situación no era nada satisfactoria, ya que en el subsector de Tortosa a Amposta Paul Dreyfus no cumplía con su trabajo.

[...] contaba con un número de agentes y confidentes desmesurado para los magros resultados obtenidos. Se le invitó cortésmente a liquidar todo el personal y a guardar únicamente agentes en Castellón, Vinaroz, San Carlos de la Rápita, Tortosa y Ametlla. (González Calleja i Aubert 2014, 65 i 184)

Així s'entenen perfectament les apreciacions d'Arbó i les seues referències a espies, contrabandistes i buscadors de diner fàcil. El que resulta ben evident és que els Carvallo actuaven decididament en favor del seu país, França, i que la seua casa s'havia convertit en el quarter general des d'on actuava Dreyfus per controlar la zona.

Molt abans que Arbó, un altre escriptor, que ell coneixia bé, havia explicat els tripijocs de la guerra submarina, amb esment especial a les nostres costes. Es tracta de Vicente Blasco Ibáñez, qui va publicar a *Excelsior* una aferissada requisitòria contra la dictadura de Primo de Rivera i contra el rei Alfons XIII: *Por España y contra el rey* (1925). Entre altres denúncies, acusà el monarca de connivència amb els Imperis Centrals i de passivitat davant els atacs contra vaixells en aigües d'un país neutral com era Espanya. Cal no oblidar que Blasco Ibáñez, republicà, era un fervent partidari de França i Anglaterra en aquella lluita, i així ho ressenya Arbó en la novel·la: «Blasco Ibáñez, otro decidido partidario de la intervención, y que iba a hacerse famoso con

una novela sobre la guerra submarina, *Los cuatro jinetes del apocalipsis*, traducida en seguida en todos los países, en todo el mundo» (Juan Arbó 1975c, 266).¹⁷⁰ Blasco també destacà la presència d'agents alemanys per tota la costa de l'Ebre que operaven amb impunitat:

Durante tres años los submarinos germánicos se avituallaron en los puertos españoles del modo más cínico. En la desembocadura del Ebro, junto a Tortosa, ciertos puertos antiguos y abandonados que solo sirven de refugio a barcos de pescadores fueron empleados como lugar de descanso por los submarinos de Alemania [...] existe un puerto olvidado que lleva el nombre catalán de «Port Fangós» (Puerto Fangoso). Nadie se acuerda ya de él.

[...] En Port Fangós, donde solamente se refugian algunas barcas de pesca, entraban los submarinos alemanes como en su casa, y hasta hacían en él pequeñas operaciones. (Blasco Ibáñez 1925, 19 i 97)

A Arbó no li faltaven fonts. Ben sovint, els diaris donaven notícia de nous enfonsaments i noves tragèdies:

El correo francés de Marsella a Orán anoche a las siete fue torpedeado frente a la desembocadura del Ebro. Conducía a bordo carga general y numeroso pasaje. En la Ampolla han desembarcado 17 náufragos de los cuales ocho heridos y una niña muerta. Los barcos pesqueros de Ampolla se trasladaron al lugar del suceso recogiendo los náufragos y trasladándolos a aquel poblado marítimo siendo socorridos por sus vecinos y curando a los heridos. («Otro torpedeamiento» 1917, 3)

Un dels episodis que destacarà més l'escriptor en el capítol «Los submarinos» és l'enfonsament, el 14 de setembre de 1917, del vaixell francès *Amiral de Kersaint*, la mort d'alguns tripulants i l'acollida dels supervivents a la Ràpita. Una situació repetida al llarg de tot el nostre litoral i per la resta de la costa mediterrània peninsular. Fa fins i tot el relat d'un mariner que s'hi va trobar i va ser-ne testimoni, publicat també contemporàniament a *El Restaurador*. El periòdic especifica que es basa en el relat d'un testimoni presencial, un mariner anomenat el «Pombo»:

El buque francés viraba a la huida, pues el submarino le seguía a una distancia de dos millas, y se defendía heroicamente; pero al divisar las parejas pesqueras el buque francés se dirigió hacia ella colocándose detrás de ellas para protegerse del submarino, reinando tanta confusión entre los indefensos pescadores que se vieron obligados a bolinear, huyendo y viéndose entre los proyectiles [...]. El barco artillado

¹⁷⁰ Aquí el nostre autor generalitza: l'obra de Blasco Ibáñez parla de la Gran Guerra, però no específicament de la guerra submarina.

fue alcanzado por los proyectiles del sumergible de tal manera que se hundió en diez minutos acudiendo el submarino al lugar del siniestro recogiendo a los supervivientes, obligándoles a embarcar en las mismas barcas pesqueras, que los condujeron a San Carlos de la Rápita. («Del torpedeamiento» 1917, 3)

La lectura del passatge de la novel·la sobre l'enfonsament de l'*Amiral de Kersaint* posa de manifest les similituds entre la notícia i el text novel·lesc, que fa pensar que Arbó va conèixer de ben a prop la tragèdia i passats els anys va emprar-la literàriament. El que en el seu text no ressalta Arbó, sempre amant del drama-tisme, és el greu perill que van patir els pescadors, atrapats entre dos focs.

Por una casualidad, la barca del Trepas se encontraba pescando cerca del lugar... Desde la barca, todos en cubierta, sin hablar, pudieron seguir el desarrollo del combate; divisaban muy bien la torreta del submarino, y al lado, el pequeño cañón y los hombres que lo manejaban; las columnas de agua rosada —agua y fuego— que se levantaban en torno al sumergible. Uno de los disparos alcanzó al buque en la proa, y vieron muy bien a un hombre, como un monigote, volando con el humo, por el aire y cómo ardía aquella parte.

En seguida, el barco fue alcanzado por varios disparos; [...] Félix presenció una escena que le llenó de espanto. A la verdad, la contemplaron todos horrorizados, todo en silencio, de pie en la cubierta. Vieron como un obús disparado por el submarino, segaba la cabeza de uno de los servidores del cañón de proa y vieron al hombre, saltando, sin cabeza, entre el humo que llenaba la cubierta, hasta que cayó derrumbado... Poco después se produjo otra explosión; el barco, rodeado de humo y llamas, se inclinó por el lado de estribor; se enderezó con la proa al cielo y desapareció bajo las aguas. (Juan Arbó 1975c, 277-278)¹⁷¹

LA MASIA, «CAVEROS» I MORISCOS

La masia s'obre amb una llarga recreació paisatgística a través de l'itinerari de Monxe, que retorna a la Ràpita a peu des de l'estació de Vinaròs. Monxe, al llarg del trajecte, es retroba amb la seua terra i la seua gent. Però aquest pre-àmbul plàcid s'acaba aviat. A partir del tercer capítol, «Un plet antic», esclata el drama, que desembocarà en tragèdia, desfermada al voltant de la lluita per la terra, una constant més que secular al Delta, no només per la terra, sinó també per l'aigua. Aquest és l'element històric de major interès de la novel·la,

¹⁷¹ Vegeu Castellví Viladegut (2019).

que s'articula principalment al voltant de la figura popular dels «caveros», entre cometes, és a dir, els habitants de l'actual zona de Deltebre i els seus voltants, amb una fama popular pel seu tarannà característic, que els singularitza entre tots els pobles del Delta i per totes les terres ebrenques. Aquí Arbó els dona protagonisme, amb una evident simpatia. La seua és una història dura, de treball enconat enmig d'una naturalesa difícil de dominar, una duresa que deixa empremta en el caràcter; aquesta lluita tan esforçada per guanyar la partida a la terra i fer-la fructificar, «mos costa rots de sang» (Juan Arbó 1975b, 83), com els fa dir Arbó. El que tant els havia costat de guanyar ho defensaven aferrissadament i sense contemplacions davant de les injustícies dels poderosos:

El poble va agitar-se, com la mar sota una ventada, amenaçant; va córrer la nova per tota la ribera, com una onada de còlera i de por, i per totes bandes se sentiren veus: «Mos volen prendre les terres! Venen per les nostres terres! Mos les volen prendre!» com si cridessin a sometent, com un clam de tempesta. (í.d., 85)

El novel·lista ho coneixia bé i ho retratà vivament en un dels episodis de la novel·la, «El tumult». Per la cronologia de l'obra és possible que s'inspirés en un fet concret, o potser en diversos, amanits d'un component de ficció.

L'any 1918 es va produir un episodi rellevant que parla de l'esforç de la gent del Delta per preservar els seus interessos enfront de la cobdícia dels poderosos. Des de l'any 1912 el canal de l'esquerra de l'Ebre permetia regar les terres de l'hemidelta nord. Va ser una obra molt esperada i transformadora en termes econòmics. La gestió d'aquesta infraestructura corresponia a la Real Compañía de Canalización y Riegos del Ebro. La Comunitat de Regants de l'Esquerra havia denunciat els abusos reiterats de la companyia quant a la pujada de preus, i especialment, a la reducció de cabals, que amenaçava d'arruïnar la collita. El contenciós havia arribat al Congrés dels Diputats, on el diputat per Tarragona, el tortosí Josep Nicolau Sabater, havia denunciat la situació. Arran de la protesta, el ministre de Foment va decidir enviar un delegat especial per a esbrinar el problema, Pedro García Farias.

El matí del 18 de juliol, abans de la visita d'inspecció d'aquest delegat oficial, l'enginyer de la companyia, el senyor Aguilar, juntament amb altres, va decidir fer una visita a la zona. Fou reconegut pels pagesos afectats per la manca d'aigua i va desencadenar la seva indignació. El diari dels republicans de Tortosa *El Pueblo* ho relatà així:

Al darse cuenta los trabajadores de aquella partida [La Cava] de la presencia de dichos señores comenzaron a protestar airadamente de los atropellos de que son víctimas [...]. Ante la actitud de aquellos cientos de trabajadores que pedían riego de manera violenta, los ingenieros se vieron obligados a concedérsela, evitando así males que si no cambia la conducta sucederán un día u otro. (1918, 1)

En altres diaris, com el madrileny *La Acción*, s'arribà a afirmar que l'enginyer Aguilar, si no s'hagués arribat a tancar en una de les caselles de canal, hauria mort (1918, 1). Un altre diari tortosí, el catòlic *El Restaurador*, també es feu ressò de l'aldarull: «Ayer tarde circularon rumores de que en la Cava habían ocurrido por la mañana graves sucesos [...]. Los regantes que allí se reunieron para protestar eran más de setecientos, entre hombre y mujeres» (1918, 2).

L'avalot va saltar a la premsa nacional. Es parlava d'un motí per l'aigua. A *El Imparcial* de Madrid el titular resava: «Las denuncias del Sr. Nicolau. Un pueblo amotinado contra un ingeniero» (1918, 3). El dissabte dia 20 de juliol el delegat del govern, acompanyat de totes les forces vives, va traslladar-se a Jesús i Maria i La Cava, i després d'escoltar l'assemblea d'afectats, va prometre informar de la situació al ministre.

Arbó, que llavors tenia disset anys, devia conèixer de primera mà el que havia passat. És probable que, passats els anys, prenguéssim aquest episodi com a punt de partida del seu relat, centrat en els dos capítols, abans esmenats, de la novel·la, «Pere Franch i els “caveros”» i «El tumult».

La masia dona lloc també a l'explicació d'un altre dels esdeveniments històrics més transcendents dels temps passats del qual les terres nadiues de l'autor van ser l'escenari. Un escriptor com Arbó, tan lligat a la terra d'origen i alhora a la vivència de la gent humil, no podia passar-lo per alt. La badia dels Alfacs havia estat el lloc escollit per a la concentració i embarcament dels moriscos catalans, aragonesos i alguns valencians.¹⁷² S'havia decretat la seua expulsió pel rei Felip III, ja que se'ls considerava una minoria inassimilable i se'ls veia com l'enemic dins de casa quan les costes mediterrànies patien l'assalt dels pirates turcs i barbarescos. Es calcula que unes 42.000 persones van ser expulsades cap a Àfrica des dels Alfacs l'any 1610.

¹⁷² Per una visió de conjunt, resulta imprescindible la consulta de les actes del congrés dut a terme a la Ràpita l'any 1990, i més concretament, dins d'aquestes, de l'article de Valeri Boet (1994). També és recomanable la lectura de l'article d'Eva Serra i Puig (2010), així com el de Josep Serrano Daura (2017).

Arbó no havia explicat res d'aquest tràgic esdeveniment en parlar dels orígens de la Ràpita a les seues primeres memòries, *Los hombres de la tierra y del mar*, tal vegada ara va aprofitar per a contar-ho. En un llarg paràgraf de la novel·la, condemnà aquella expulsió, tot aparionant-la amb els horrors dels camps de concentració:

En el lloc que ocupa avui la Ràpita (purificat després, o exorcitzat amb el nom de Carles III i l'atribut de sant) s'hi aixeca el camp de concentració més gran de l'època —la vergonya més gran de l'època com ho ha estat i ho serà, de la nostra el camp de concentració [...]. (Juan Arbó 1975b, 183)

També es lliurà a una disquisició històrica que el feu incórrer en un error. Digué que molts dels «moros» (Juan Arbó 1975b, 184) —així els denomina, sense cap afany pejoratiu— es van quedar perquè alguns van renegar i es van batejar. No hi ha cas. Arbó confon les circumstàncies que van motivar l'expulsió dels jueus de 1492 amb la dels moriscos de 1609. Als primers se'ls foragitava per no voler fer-se cristians i representar un mal exemple i una incitació per als nous cristians d'origen jueu, els conversos; als segons, que ja eren oficialment cristians, se'ls desterrava precisament per ser mals cristians, malament podien tornar-se a batejar.

Però els «moros» no ho eren oficialment, sinó que eren moriscos, que no era el mateix. Els antics moros que havien romàs en territori cristià, sotmesos a l'autoritat d'aquests, eren coneguts com a mudèjars. Aquests mudèjars, arran de la guerra de les Germanies, van ser obligats a cristianar-se a partir de la tercera dècada del segle XVI. Als ulls de les autoritats de l'època, formaven part de la comunitat cristiana i es va intentar, vanament, fer-los oblidar la seua antiga condició. En són un bon exemple els Reials Col·legis de Tortosa erigits per adoctrinar en la fe cristiana els fills dels moriscos (Fernández Terricabras 2010).

Resulta estrany que Arbó, gran coneixedor de Cervantes i del *Quixot*, no recordés la història del morisc Ricote, que es narra en la segona part del clàssic castellà, concretament al capítol LIV.

Arbó empra el terme «moros» en un sentit popular i alhora ètnic. Afirmar que el tipus encara impera per les poblacions voreres al riu com a descendents dels moros medievals —«tipus bru, eixut, d'ulls negres, corresponent a les característiques ètniques del moro; això es nota sobretot en els pobles de la ribera propers a la desembocadura» (Juan Arbó 1975b, 184)— i es fa ressò de la brama popular que venim dels moros. Mescla caràcters

racials amb adscripcions religioses. Ja fa anys que a nivell historiogràfic es considera que l'aportació demogràfica dels grups de població musulmana aliena a la Península Ibèrica no va ser tan majoritària com tradicionalment es pensava. Bona part dels musulmans hispànics no provenen d'Àfrica o del Pròxim Orient; senzillament, són els mateixos indígenes peninsulars, descendents dels hispanoromans i hispanovisigots, que en un procés d'aculturació es van convertir a l'Islam i van assimilar la civilització dels dominadors (Martín Guzmán 2003). De totes maneres, la descripció dels trets facials es pretaria a una interpretació més prosaica, allunyada de les característiques racials. Aquests trets es refereixen a gent que treballa i fa la vida al camp, a pagesos, cremats pel sol i exposats a la ventolera, adobats per la intempèrie, per un esforç constant i un treball dur. No és d'estranyar que se'ls vegi morenos i eixuts. I això Arbó ho coneixia bé.

EL SEGUNDO DEL APOCALIPSIS, EL CRIT D'ALARMA

Després, quan l'Anyell va obrir el segon segell, vaig sentir el segon dels vivents que cridava:

—Vine!

Llavors va sortir un altre cavall, de color roig. Al seu genet, li donaren poder d'arrencar la pau de la terra i fer que els homes es matessin els uns als altres. I li van donar una gran espasa. (Ap. 6.3-4, *BCI*)
El segundo del Apocalipsis, des del mateix títol, és un avís; és un llibre que Arbó tenia pressa per publicar, escrit sota l'amenaça, molt real per a l'escriptor, que s'albirava una nova guerra civil. La mateixa paraula que encapçala el títol, «Apocalipsi», ens enfronta a un cataclisme, a una maledicció bíblica: el segon genet és l'encarnació de la guerra. És un llibre dur, d'una gran violència, que sembla concentrar tot el pessimisme congènit del seu autor.

Arbó a l'obra repassa alguns dels principals fets luctuosos de la Guerra Civil i relata tot un continu d'execucions i assassinats, tant a la zona de l'Ebre com arreu de la Península, en la rereguarda dels dos bàndols enfrontats. En aquesta relació novel·lada predominen els fets ocorreguts als pobles que eren els seus, que ell coneixia bé i on moltes de les víctimes eren amics o coneguts. També parla des de l'experiència pròpia en referir-se a Barcelona, on va viure llarg temps en aquell període, amb anades puntuals a Amposta i la Ràpita.

PRÒLEG I EPÍLEG

El segundo del Apocalipsis és una obra a mig camí entre l'assaig i la novel·la en què Arbó emprà tots els seus recursos per alertar d'una amenaça que ell considera certa i imminent. Per tal d'explicitar millor les seues intencions a l'hora de publicar el llibre, afegeix un pròleg i un epíleg. En certa manera, l'escriptor ja anunciava aquesta obra, o almenys deixava la porta oberta, a l'epíleg de *La masia*:

Se sent avançar una tumultuosa allau d'homes —potser de feres— en la nit... (Juan Arbó 1975b, 378).

Corrien els dies darrers de la primavera, l'any 1936, una primavera rúfola, aspra i desagradosa [...] el vell Guatxes [...] li semblava que sentia en l'aire com una cavalcada furiosa [...] un galopar foll, avançant en la nit —una altra vegada— sobre les terres d'Espanya. (íd., 381)

Ja en el pròleg d'*El segundo del Apocalipsis* remarca aquesta intenció:

Cerré mi trilogía de las tierras del Delta, de nuestro Delta del Ebro [...]. Me costaba apartarme en aquel momento de mi personaje, dejarle solo —el tío Guaches—, a la entrada de aquella noche que se acercaba: a la entrada, puede decirse, del infierno. (Juan Arbó 1981, 11)

Arbó se sent impel·lit a donar testimoni, obligat com un profeta: «Era como si oyese la voz de Dios. Tú tienes que testificar —esta vez te toca a ti— de la verdad [...] para recuerdo y admonición de las generaciones futuras» (íd., 18).

I en acabar el pròleg reafirma aquest propòsit, i per a il·lustrar-lo encara millor, afegeix una nota a final de pàgina:

Por mi parte, lo dije en el prólogo de mi obra anterior¹⁷³ y lo repito; antes de volver a los horrores —cosa no imposible, dada la agitación creciente en que se va sumiendo España, dadas las semejanzas con los días que precedieron al desastre—; por mi parte digo, y lo repito aquí; antes de volver a aquellos días preferiría mil veces la muerte.

Nota: Se escribe esto en pleno cambio, en los meses de junio y julio de este año 1977. No podía, a la verdad, aparecer esta obra con más oportunidad, ni ser más actual, en la lección y la voz premonitoria, que en estas horas de inquietudes y de temores; no podría venir, más oportuna que en estas horas, cuando la nave de la nación se adentra por un mar borrascoso sembrado de peligros, con anuncios por todas partes de tempestad; en esta hora, cuando el presidente Suárez en el timón y el nuevo rey en el trono, se esfuerzan por llevar la nave al puerto, en esta singladura, quizá la más difícil de la historia de España. Y también, tal vez sí, la más preñada de promesas. (íd., 19)

¹⁷³ En realitat ho diu a l'epíleg.

L'obra, de fet, aparegué el juny de 1981, quan encara ressonava l'esglai del 23-F. En l'epíleg insisteix en els motius i amplia els detalls sobre l'obra i la seua concepció. Primer que res, declara que la novel·la és una continuació de la trilogia de l'Ebre. Respecte del seu contingut, afirma: «Todos los hechos referidos aquí ocurrieron en nuestra Guerra Civil, aunque no exactamente, en los lugares señalados ni en las circunstancias; una parte se desarrollaron casi igual; de algunos fui testigo, otros los oí referir» (ídem., 369). En aquest sentit, ben bé es pot afirmar que aquesta és la novel·la amb més contingut històric de tota la seua trajectòria com a novel·lista. Una part dels esdeveniments es pot rastrejar en les històries i la documentació de l'època respecte de les morts violentes. Algunes les esmenta directament i es poden trobar en les relacions fetes en la «Causa General», especialment les d'Amposta. Altres, tot i l'emascament nominal i factual, es poden identificar sense dificultats. Unes terceres resulten més difícils d'establir.

De fet, Arbó es reafirma en la veracitat del que relata: «He dicho que todos los sucesos narrados aquí, los atropellos, los crímenes y asesinatos, responden siempre, en lo esencial, a veces en los detalles, a la verdad, ocurrieron tal como los escribo» (ídem., 370). Deixa clar que el clímax final, centrat en l'episodi del camp de la Capadella, és pura ficció novel·lística que ha considerat necessària d'incloure. És el darrer acte, heroic, del personatge Guatxes, la culminació de la seua trajectòria de bonhomia, finalment convertit en sant laic i plorat per tot el poble en el seu funeral.

Però Arbó encara no en té prou i explica un darrer fet, amb el qual vol temperar la cruesa de la novel·la i potser aportar un bri d'esperança. Es tracta, en paraules del narrador, de fer justícia a un anarquista bo, un home que va ajudar a salvar gent i va evitar més efusió de sang a la Ràpita. No en dona el nom, però sí que explica com va acabar la seua vida:

A la entrada de las tropas de Franco —violencia de nuevo y atropellos— establecido el nuevo orden, la nueva autoridad en el mando, y al saber que había sido detenido, el pueblo en masa acudió al Ayuntamiento —delante los más perjudicados— pidiendo su libertad, y cosa extraña en aquellos días primeros, consiguieron lo que pedían, y no solo no se le mató: se le dejó en libertad, y vivió en el pueblo hasta hace pocos años. (ídem., 372)

L'historiador i periodista rapitenc Josep Pitarch ens ha revelat la trajectòria d'aquest personatge real en el seu llibre *Deslliurem-nos de qualsevol mal. Memòries d'un mal-content* (2018). L'obra es basa en les memòries d'Antonio Boet Marí,

tio Flores, que és a qui es refereix Arbó; el seu periple vital el va portar des de l'anarquisme fins a reconvertir-se en falangista en la postguerra, un camí personal que pot semblar contradictori, o potser no tant.

Arbó conclou el llibre amb una confessió personal respecte de la novel·la, la darrera que va publicar: «el libro, tal vez el que me ha costado más, con el que más he sufrido y tal vez también con el que he gozado más» (Juan Arbó 1981, 372)

ANTECEDENTS

Enmig de l'efervescència política i social i les lluites dels inicis de la Transició, a Arbó li semblava veure despertar els vells fantasmes precursors de la discòrdia civil del 36. De fet així ho diu en alguns dels articles de l'època i dels posteriors a l'aparició del llibre;¹⁷⁴ d'aquí que li urgís escriure'l i publicar-lo abans no fos massa tard. D'aquesta mateixa pressa es veu afectada l'obra, que presenta tot un seguit d'errors a l'hora de citar autors, obres i fets. No falten exemples que més endavant evidenciarem.

El període republicà, en la seua visió, és la fornal on es cova la Guerra Civil: «España estaba envenenada por las propagandas» (Juan Arbó 1981, 27). L'escriptor narra al capítol «Los orígenes» el clima d'exacerbació política i social del país remuntant-se a la crisi de 1917 i a l'etapa del pistolisme dels anys vint. En la seua interpretació personal, menciona el famós article de Marcel·lí Domingo «Soldados» de 1917, lligant-lo a continuació amb el de *Delenda est Monarchia* d'Ortega y Gasset de 1930, una campanada que anunciava el final de la monarquia alfoncina. Entre els fets que relata dels temps de la Segona República, Arbó destaca la tragèdia de Casas Viejas el gener de 1933, que va portar a la crisi del govern d'Azaña i va propiciar el dicteri que el polític Diego Martínez Barrio —al llibre figura com a «Barrios»— li va engegar, enmig de l'hemicicle, sobre que allò era un govern de «sangre, fango y lágrimas», que cita també el narrador (ídem, 23).

No s'oblida d'apuntar que Maria Silva Cruz, coneguda com a «Liberataria», una de les poques persones que va escapar de la matança de Casas Viejas, no escapà de la Guerra Civil, a l'inici de la qual fou assassinada pels falangistes i esdevingué tot un símbol (ídem, 30). Tampoc oblida ressenyar la

¹⁷⁴ A l'article «En este país» publicat a *La Vanguardia Española*, deixà dit: «Solo nos queda rogarle a Dios para que no se vuelva a las andadas» (Juan Arbó 1979, 6).

mateixa pàgina els esdeveniments luctuosos de Castilblanco a Extremadura el desembre de 1931. Tot plegat, dibuixa un clima de violència que preludia la tragèdia.

LA GUERRA ETERNA

En l'inici del conflicte, el narrador evoca l'infern de Dante i emprà les paraules del poeta per descriure l'horror (Juan Arbó 1981, 34). «Era la España eterna, o mejor, las dos Españas en que siempre estuvo dividida» (ídem, 39), aquella Espanya que gelava el cor de l'altre poeta, Machado, com bé cita l'autor; el país a la deriva enmig de la tempesta, una imatge molt reiterada per Arbó. A partir d'aquí, l'autor acumula en el seu relat fets violents en cadascun dels capítols, pàgina rere pàgina, i marca les fites generals de la contesa, sense entrar en la dinàmica bèl·lica; ho fa través del que ell va testimoniar o va conèixer directa o indirectament. Se'n fa a continuació una tria significativa.

Es detecta una incongruència en parlar de l'inici dels assassinats a la zona de l'Ebre: «La primera víctima en aquellas tierras, en las tierras del tío Guaches, cayó el 18 de julio a las once de la mañana. [...] se llamaba Antonio Valero, un campesino» (ídem, 45). Evidentment, el nom és figurat, però el matí d'aquell divuit de juliol no s'havia desencadenat encara aquí el temporal. Ni a la «Causa General» d'Amposta ni en l'estudi a aquest efecte d'Andreu Caralt Jiménez (2021) figura cap víctima per aquestes dates.

El narrador ressalta el cainisme hispànic, considerat com un tret característic del caràcter del país: «Era sí, la Guerra Civil, el mayor mal que puede caer sobre una nación, y era la Guerra Civil española, que es más Guerra Civil» (Juan Arbó 1981, 52). L'anticlericalisme, present des del segle XIX en la societat espanyola, va esclatar en una matança d'eclesiàstics, sacerdots, monges i frares, i en la destrucció d'edificis religiosos. Es recull l'execució dels germans de Sant Joan de Déu a Calafell i a continuació la persecució dels monjos de Montserrat. Alguns d'aquests, atemorits, havien abandonat el monestir. D'aquests, foren assassinats vint; la resta es va salvar, juntament amb el monestir, mercès a l'actuació de la Generalitat.¹⁷⁵ No va afectar, doncs, tota la comunitat, al contrari del que afirma el narrador (ídem, 53-55).

¹⁷⁵ Vegeu Castelló (2016). L'autora, que va viure a Montserrat en aquells dies de guerra, explica com el seu pare, Ramon Castelló Hierro, mosso d'esquadra, va salvar alguns monjos de Montserrat traslladant-los del monestir a Barcelona.

El segundo del Apocalipsis també presenta un testimoni directe de la impressió que va fer-li la sortida dels presos de la Model de Barcelona, més de vuit-cents, el dia 19 de juliol. Els mateixos funcionaris de la presó els van obrir les portes, encara que no s'han pogut establir de manera indiscutible les veritables raons de l'alliberament. Arbó, esgarriat, juntament amb un amic seu, els va veure passar aquell mateix dia pel carrer Rocafort (ídem, 32-33).

El narrador també descriu l'enterrament de Durruti a Barcelona, el 23 de novembre de 1936 a través d'una detallada descripció que podria apuntar que l'autor hi fou present (ídem, 247-249). La relació dels esdeveniments al llarg de la novel·la no sempre és estrictament cronològica, sinó més aviat temàtica. Això explica que avantposi el capítol «El fuego del cielo», on relata els bombardejos de 1938 a la Ciutat Comtal, al del sepeli del líder anarquista en «Una manifestación de duelo». El nostre escriptor va viure alguns dels intensos bombardejos que va patir Barcelona, encara que no ho explicita en la seua narració. Així ho explicà en el pròleg a la segona edició de *Los hombres de la tierra y del mar*, en què es defensa dels atacs per part de Domènec Guansé als seus *Retrats literaris* (1947) en acusar-lo d'anhelar trobar-se en la posició de l'aviador com a portador de la destrucció. L'escriptor, ben al contrari, afirma «La verdad, en cuanto al caso, es que si ha habido un hombre que haya sentido más el horror de los bombardeos, este hombre fui yo» (Juan Arbó 1971, 13-14) En el capítol de la novel·la que ens ocupa, a través dels ulls de l'oncle Andreu, fugit de la Ràpita, ens descriu l'horror i les conseqüències dels atacs aeris a la Gran Via i el Passeig de Gràcia, i aporta detalls concrets i tràgics que apunten a una coneixença directa de les destrosses i les víctimes (Juan Arbó 1981, 240-241).

Es dedica també un capítol a la figura del president de la República Manuel Azaña, «El "Timonel" en la tempestad», enfront del qual el narrador adopta una postura ambivalent. Pren com a referència *La velada en Benicarló. Diálogo sobre la guerra de España* (1939), escrita pel president de la República el 1937 i publicada a l'exili el 1939, l'obra que es considera el seu testament polític.¹⁷⁶ El narrador presenta un Azaña turmentat per l'efusió de sang i la

¹⁷⁶ Cal fer notar un altre exemple de la possible descurança de l'autor de cara a l'edició del llibre. El títol no és *Las veladas de Benicarló*, com el ressenya el novel·lista, sinó el que se cita més a dalt. A més, podríem parlar d'un cas de contaminació respecte de l'apel·latiu de «Timonel» en el capítol «El "Timonel" en la tempestad», escrit precisament amb majúscula i aplicat al president republicà. En els anys en què escrivia Arbó, era molt freqüent la denominació de Gran

seua impotència per evitar-la, o si més no, aturar-la. Transcriu el fragment de *La velada en Benicarló* on es parla de la matança de presos de la presó Model de Madrid. Diu Azaña: «Yo también hubiera querido morirme aquella noche o que me mataran» (ídem, 127). A continuació, el narrador li retrau els seus errors polítics i el que qualifica d'agressivitat i insolència del seu caràcter. Recrimina la seua política anticlerical i la reforma militar, que considera nefastes, així com la ceguesa davant els preparatius anunciats de sollevaments militars.

Aquí l'escriptor torna a relliscar, atribuint a Azaña unes paraules que en realitat va dir Santiago Casares Quiroga i que sempre se citen com a exemple d'inconsciència política. Unes paraules carregades d'ironia que aquest, llavors cap del govern, va pronunciar la nit del 17 de juliol, quan els periodistes l'alertaven dels aixecaments militars: «Conque aseguran ustedes que se van a levantar los militares; muy bien; yo en cambio, me voy a acostar» (ídem, 129). És una frase que s'ha repetit moltes vegades i en diverses versions, però sempre amb el mateix significat, però no la va pronunciar Manuel Azaña.¹⁷⁷

En realitat, Casares no se'n va anar a dormir; ben al contrari, va anar a conferenciar amb el president de la República. L'endemà, va veure's forçat a dimidir. Les causes de la seua sortida del càrrec no s'han esclarit mai, però sembla que va proposar a Azaña armar el poble, a la qual cosa aquest es va negar categòricament. Almenys així ho explica en les seues memòries l'actriu Maria Casares, filla del polític gallec (Casares 1981, 113-114).

Arbó es fa ressò també de les paraules d'Eduardo Aunós a *España en crisis (1874-1936)*, en què es culpa Azaña d'haver desencadenat la tempesta civil, «él [Azaña] era quien, con su actuación personal de propaganda y su prestigio dentro del campo revolucionario, había desencadenado la tormenta» (Juan Arbó 1981, 128). Aunós havia estat ministre durant la Dictadura de Primo de Rivera, i posteriorment, ministre amb el règim franquista.

Això no obstant, el narrador equilibra aquests retrets al polític republicà amb una nota positiva:

Yo he sospechado siempre que su defecto mayor como gobernante, estaba en la virtud mayor como hombre: era su fondo de bondad, de humanidad, que le traicionaba, que le hacía cobarde. Es posible, es casi

Timoner referida al líder xinès Mao Zedong com a conductor de la Revolució Xinesa i de la República Popular de la Xina.

¹⁷⁷ El periodista i escriptor anarquista Eduardo de Guzmán recull la següent versió de les paraules de Casares: «¿Dicen ustedes que se han levantado los militares? ¡Pues yo me voy a acostar tranquilamente!», citat a de Guzmán (1973, 34).

seguro, que en circunstancias normales hubiese sido, tal vez sí, un buen gobernante. (Juan Arbó 1981, 131)

ASSASSINATS A LA REREGUARDA

Durant els primers mesos de la revolució i la Guerra Civil, Joan Peiró, líder anarquista, va publicar tot un seguit d'articles, després recollits en llibre sota el títol *Perill a la rereguarda* (1936). Peiró hi denunciava els excessos revolucionaris, la violència gratuïta, les execucions i assassinats estesos per tota Catalunya. Arbó cita textualment, traduïts al castellà, dos paràgrafs del llibre com a exemple de violència cega (Juan Arbó 1981, 41, 62).¹⁷⁸ Peiró rebé fortes crítiques i fins i tot amenaces per la seua denúncia; alguns fins i tot el van titllar de feixista.¹⁷⁹ Això no el salvaria de ser executat durant la postguerra en ser capturat el 1942 a França per la Gestapo, entregat a les autoritats franquistes i finalment afusellat a Paterna.

Les paraules del relat d'Arbó van totes tacades de sang. Explica i acumula exemples virulents i casos sagnants, pàgina rere pàgina, com a demostració de la fúria homicida que va negar tota Espanya. Arbó considerava la guerra inevitable, com un destí tràgic i ineludible: «Todos vieron, aterrorizados, venir el temporal; lo vieron venir con absoluta seguridad, y lo más terrible, impotentes, sin poder hacer nada para contenerlo, para evitarlo» (íd., 132). Poc més endavant referma aquesta percepció: «Tal vez sí, España sea un país señalado, un país de maldición» (íd., 139).

En aquesta genealogia inevitable de la discòrdia civil el narrador evoca, en paraules de Guatxes, les guerres carlistes: «Todavía hay gente que se acuerda de la primera guerra carlista, de los crímenes y las bestialidades que se cometieron [...]. Me temo que se acerquen días que dejará también pálida aquella contienda o quizá se repetirá» (íd., 321-322). En això Guatxes-Arbó no

¹⁷⁸ En la nota al peu de pàgina, l'escriptor no ressenya les pàgines d'on ha extret els fragments; només indica l'autor i el títol del llibre. El contrast dels textos traduïts per Arbó amb els originals revela que el primer (Juan Arbó 1981, 41) no correspon a l'original de Peiró; en canvi, el segon (1981, 62) sí que es localitza a *Perill a la rereguarda*, encara que amb un terme canviat. Peiró parla d'impunitat i Arbó tradueix *impiedad* (Peiró 1987)

¹⁷⁹ La integritat de Peiró i les seues denúncies li van comportar un innegable risc personal. El seu fill, Josep Peiró, explica: «todas las argucias para obligarlo al silencio fueron inútiles [...]». El propio Dionisio Eroles, ocasional Jefe Superior de Policía, de Barcelona, intentó persuadirle primero, para amenazarles después, si no cesaba en su campaña periodística» (Peiró 1978, 66-67). Precisament Dionís Eroles, cenetista com Peiró, que havia estat, pistola en mà, encarregat de la protecció de Peiró durant els anys del pistolisme, comminava a callar al líder sindicalista.

s'equivoca: la llarga ombra de la guerra civil per antonomàsia del segle XIX va pesar, i molt, en l'enfrontament fratricida del XX. No és d'estranyar la conclusió a què arriba el narrador en tractar el desenllaç de la guerra, que confirma la intenció de l'obra:

Era verdad; la paz, establecida sobre los odios, las muertes, las catástrofes, las venganzas, séquito fatal de las guerras civiles, no sería la paz, y tal vez un día habría de resucitar, como una rueda de fantasmas girando sin cesar, reclamando —una vez más— el castigo: la nueva guerra civil —Dios no lo hiciera—, en este reloj de petición que es la historia de las guerras civiles en España. (íid., 322)

En el capítol «La infernal zarabanda» desgrana la nòmina de víctimes d'aquells dies i descriu, indistintament, alguns dels molts crims comesos en un bàndol i l'altre. Per recolzar les seves opinions, recorre a l'autoritat de Georges Bernanos, escriptor catòlic francès que va publicar *Les grands cimetières sous la lune* (1938) —Arbó segurament el llegiria en francès, tot i que es va editar en català el 1981—, pamflet en què Bernanos fa una duríssima requisitòria com a testimoni de les represàlies i assassinats duts a terme pels sollevats, ajudats pels feixistes italians, a l'illa de Mallorca, indret on residia Bernanos. Com que venia d'un escriptor catòlic, el llibre va aixecar una gran polèmica en el moment de ser publicat i posteriorment. Aquí, però, incorre en una de les distraccions habituals en *El segundo del Apocalipsis*. El narrador afirma que Bernanos era un francès, catòlic i sacerdot (íid, 121), quan en realitat era casat i un dels seus fills era membre d'un dels escamots de falangistes dirigits pel tristament famós aventurer italià Arconovaldo Bonaccorsi, el comte Rossi, que es va distingir per la seua ferocitat repressiva. Cal suposar que molta de la informació recopilada per Bernanos per documentar el llibre procediria directament del fill. Al nostre escriptor el traeixen les seues lectures, o en aquest cas, una interpretació deficient d'aquestes. I és que l'obra més coneguda de Georges Bernanos és *Journal d'un curé de campagne* (1936), una novel·la que segurament hauria llegit com un text memorialístic.

D'entre els atropellaments basats en casos verídics que es narren, n'hi ha dos molt significatius que van colpir fortament el novel·lista. El primer seria l'assassinat de Josep Porres Carceller, jutge municipal d'Amposta i germà del protector d'Arbó, Pere Porres, amb qui l'escriptor mantenia una bona amistat i al qual havia sentit contar molts casos dramàtics, coneguts pel jutge en raó del seu paper oficial. Així ho refereix a *Los hombres de la ciudad* (Juan Arbó 1982, 174). Tal vegada alguns dels seus personatges haurien sorgit

de les contalles de Josep Porres. La seua mort violenta apareix ressenyada a la «Causa General» d'Amposta i l'exposa en el seu estudi Andreu Caralt Jiménez (2021). En aquest cas Arbó disfressa el nom i li diu Pepe Torres (Juan Arbó 1981, 105-106).¹⁸⁰ En boca de Guatxes, Sebastià Juan Arbó fa apologia de la seua bonhomia (Juan Arbó 1981, 105), per, tot seguit, narrar el seu assassinat (ídem, 106). L'altre germà del senyor Pere, Guillermo, també va ser assassinat, com s'explica també en les memòries de l'escriptor (Juan Arbó 1982, 172-173).

L'altre cas és el d'una monja jove torturada per uns milicians en un poble de l'Aragó (Juan Arbó 1981, 202). El coneixement del fet li venia al novel·lista a través d'un company d'oficina, un tal «García», que, per qüestions del seu càrrec oficial, havia estat al front aragonès i no es podia treure del cap el turment de la mongeta que li havia tocat presenciar i que també va impressionar fortament Arbó. Com en el cas anterior, també ho destaca en les seues darreres memòries (Juan Arbó 1982, 183), tot afegint que molts dels detalls dels drames que li va referir García els va emprar en la redacció de la novel·la sobre la Guerra Civil.¹⁸¹

¹⁸⁰ Caldria afegir un comentari respecte de la transposició de noms que empra l'escriptor al llarg de l'obra. La seua intenció de disfressar per prudència els noms de les persones i les localitats resulta transparent i fins cert punt candorosa. Ens diu a l'epíleg que «he cambiado el nombre de los pueblos, aunque fáciles de identificar. Ha sido esta una precaución que he creído necesaria» (Juan Arbó 1981, 369). D'aquesta intenció resulten noms tan curiosos com Perbelló per El Perelló, Alda per L'Aldea, Boncarló per Benicarló o Alcaude per Alcanar (ídem, 58), mentre que a Amposta se l'anomena Ábreda del Río i la Ràpita, Santa María (ídem, 43-44).

¹⁸¹ Mereixen una valoració les referències bibliogràfiques i les citacions que, a causa de la proximitat i la improvisació arbonianes, conformen un fris bigarrat i confús. Ja hem dit que el nostre autor només dona el nom de l'autor i el títol del llibre, però res més. En aquesta obra Arbó no estalvia les citacions, costum que alguna vegada li va reportar crítiques. Entremescla escriptors i historiadors en funció del relat. El seu llibre de capçalera, i del qual més abundantment extreu paràgrafs sencers, és *La Guerra Civil Española* (1976) de l'hispanista britànic Hugh Thomas, que va marcar un abans i un després en el seu estudi i que en aquells anys era el llibre de referència. Altres els cita puntualment, com les memòries d'Antoni Farreras, *De la Setmana Tràgica a la implantació del franquisme* (1977) o *La muerte de Durruti* (1973) de Joan Llarch, dedicat al líder anarquista més carismàtic de la Guerra Civil. Un autor molt llegit en aquells anys era Domènec Pastor Petit, l'assaig del qual, *La Cinquena Columna a Catalunya, 1936-1939* (1978) també cita. Al costat dels llibres pròpiament històrics l'escriptor menciona, i de vegades cita, una llarga rastellera d'autors, molts dels quals tractà en els seus articles a la premsa, des dels clàssics antics i moderns, com Tucídides, Cèsar, Plutarc, Dante, Gracián, Voltaire i Chamfort, fins als contemporanis, com el seu estimat Baroja, Unamuno, Ortega, Gómez de Serna, el comte de Keyserling o el mateix Hemingway.

UNA ILLA ENMIG DE LA TRAGÈDIA

Dins de l'ambient continuat de tragèdia de la novel·la hi ha dues excepcions notables, com si l'autor es volgués donar una treva enmig de tanta desgràcia. Són dos capítols rellevants pel seu contingut sexual i amorós. El primer és «El tío Andrés, María Llorens y mosén Joaquín». L'oncle Andreu del Forn, vidu, es torna a casar amb la vídua María Llorens i això dona peu per tractar les seues efusions amoroses en un curiós parèntesi eròtic. També parla del capellà, mossèn Joaquim. El rector de Santa Maria, per la seua condició d'home, s'havia sentit atret, temptat, fortament temptat, per la primera dona de l'oncle Andreu. Amb evident ironia, l'escriptor acaba el capítol d'aquesta manera: «A mosén Joaquín, como a tantos, los señores del Concilio de Trento le fastidieron» (íd., 265). El segon capítol és té com a protagonista absolut mossèn Joaquim, «Mosén Joaquín va a Dios». Narra un llarg diàleg entre el capellà i Déu a propòsit de les seues temptacions carnals —«Señor, la carne es flaca» (íd., 343.). El bon mossèn, enmig de les seues contradiccions, evoca el seu poble, i ara sí, el narrador s'hi refereix emprant el topònim real, Sant Carles de la Ràpita: «Tenía una gran plaza y una ancha calle que bajaba al mar. ¡Qué bonito era!» (íd., 349).

UN APUNT FINAL

Aquesta obra no serà la darrera on Arbó evocarà el gran desastre del segle XX hispànic. La descarnada visió de la Guerra Civil, amb arguments i referències similars a *El segundo del Apocalipsis*, la reproduirà i continuarà en les seues memòries ciutadanes, *Los hombres de la ciudad*. En aquesta, dedicarà set capítols a la Guerra Civil (Juan Arbó 1982, 172-205). Des de l'inici, reprendrà el símil mariner, tan preuat a Arbó, de la tempesta: «Se produjo, por último, el desastre; se desató la tempestad» (Juan Arbó 1982, 172). El colofó final és el segrest, desaparició i tràgica mort del líder del POUM Andreu Nin, amb qui l'havia unit una bona amistat. Nin treballava a l'editorial Proa i Arbó freqüentava la tertúlia que es feia al seu despatx. Arbó, al mateix llibre, ja li havia dedicat tot un capítol, «Recuerdo de Andrés Nin» (Juan Arbó 1982, 112-114). El polític, del seu segon matrimoni amb la russa Olga Tareeva, tenia dues filles, Ira i Nora; segons explica Arbó, totes tres anaven a buscar-lo a la sortida del treball i d'aquí la coneixença amb l'escriptor, que, a banda de lamentar la tràgica

desaparició de Nin, deplora i denuncia el perill i les amenaces que va patir la seua família a partir de la desaparició del progenitor.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

Sebastià Juan Arbó insereix les seues novel·les en un marc històric ben determinat, que resulta essencial per a la comprensió d'aquestes obres; el marc històric està present en l'acció de totes les creacions aquí analitzades, però si ens situem en els esdeveniments concrets ens cal qüestionar la fiabilitat del que diu el nostre autor. Pel que fa a la concreció històrica, cal recelar de les seues afirmacions. Arbó, com ell mateix manifesta, tenia la necessitat absoluta d'escriure per viure i subsistir; vivia de la ploma i li calia publicar molt i en llocs ben diversos; això l'empenyia a escriure de memòria, i tot sembla indicar que no es parava a revisar a fons els seus escrits. D'aquesta pressa se'n ressentien les seues publicacions. Hi ha moments que sorprenen la desídia d'Arbó, especialment quan parla de coses molt properes a ell, com per exemple quan es refereix a la torre gòtica de la Carrova, que coneixia perfectament, i diu que és una torre àrab (Juan Arbó 1971, 325) o que la pàtria del cabdill carlista tortosí Ramon Cabrera era Morella (Juan Arbó 1981, 113). Ara bé, malgrat això, el rerefons de totes aquestes obres és el marc històric de l'època narrada, que coincideix plenament amb el seu propi marc vital.

FONTS

Archivo Histórico Nacional. Causa General de Tarragona. Pueblo de Amposta.

Boletín Oficial del Estado. Madrid.

Diputació de Barcelona. Arxiu General. Depuració personal.
<https://www.diba.cat/es/web/arxiu/depuracio-personal>

BIBLIOGRAFIA

ARAGONÉS, Albert. 2024. «*Las Estancias de Khéyam*, una traducció inèdita de Sebastià Juan Arbó». *Quaderns de l'Ebre*, núm. 11: 20–24.

ARNAU, Carme. 1980. «Sebastià Juan Arbó o la tragèdia de la soledat». *Els Marges*, núm. 18/19: 3–18.

- AZAÑA, Manuel. 1939. *La velada en Benicarló. Diálogo sobre la guerra de España 1939*. Buenos Aires: Losada.
- AZAÑA, Manuel. 1981. *Memorias políticas y de guerra. Vol. IV*. Madrid: Afrodísio Aguado.
- BAROJA, Pío. 1936. «Una explicación». *Diario de Navarra*, 1 de setembre.
- BAROJA, Pío. 2005. *La Guerra Civil en la Frontera. Desde la última vuelta del camino. Memorias*. Madrid: Caro Raggio.
- BERNANOS, Georges. 1936. *Journal d'un curé de campagne*. París: Plon.
- BERNANOS, Georges. 1938. *Les grands cimetières sous la lune*. París: Plon.
- BERNANOS, Georges. 1981. *Els grans cementiris sota la lluna*. Barcelona: Curial.
- BLASCO IBÁÑEZ, Vicente. 1925. *Por España y contra el rey*. París: Editorial Excelsior.
- BOET, Valeri. 1994. «La Ràpita i el seu port dels Alfacs: protagonistes d'una expulsió». Dins *L'expulsió dels moriscos*, 372–379. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- CARALT JIMÉNEZ, Andreu. 2021. *El somni trencat. Amposta: revolució, guerra i exili*. Benicarló: Onada Edicions.
- CARCELLÉ FREIXAS, Pep. 2014. «Correspondència personal entre Sebastià Juan Arbó i Pío Baroja». *Quaderns de l'Ebre*, núm. 3: 16–28.
- CARCELLÉ FREIXAS, Pep. 2019. «Guatxes en el segon cicle de novel·les de l'Ebre de Sebastià Juan Arbó». *Quaderns de l'Ebre*, núm. 8: 34–45.
- CASARES, María. 1981. *Residente privilegiada*. Barcelona: Argos-Vergara.
- CASTELLVÍ VILADEGUT, Josep Maria i GUARRO SAFONT, Josep. 2005. *La guerra secreta del mediterrani, submarins alemanys i vaixells aliats a la costa de Tarragona (1914-1918)*. Lleida: Pagès Editors.
- CASTELLVÍ VILADEGUT, Josep María. 2019. *El último viaje del Amiral de Kersaint*. Lleida: L'autor.
- CASTELLÓ, Maria Cinta. 2016. *Lluïsa, la nena de la Guerra. Els mossos que van salvar Montserrat*. Barcelona: Índex Editorial.
- «Contra un ingeniero. Un motín». 1918. *La Acción*, 20 de juliol.
- DE CERVANTES SAAVEDRA, Miguel. 1968. *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Editat per Martí DE Riquer. Barcelona: Juventud.
- DE GUZMÁN, Eduardo. 1973. *La muerte de la esperanza*. Edició digital Titivillus. Accés el 3 de maig de 2026. https://www.solidaridadobrer.org/ateneo_nacho/libros/Eduardo%20de%20Guzmán%20-%20La%20muerte%20de%20la%20esperanza.pdf.

- «Del torpedeamiento». 1917. *El Restaurador*, 17 de setembre, 3.
- Corpus de Literatura Oral. 2009. «El soldado de Tortosa». Accés el 3 de maig de 2026. <https://corpusdeliteraturaoral.ujaen.es/r-archivo/1331r-el-soldado-de-tortosa>.
- «En alta mar...». 1917. *El Restaurador*, 19 de desembre, 3.
- «En este país». 1979. *La Vanguardia Española*, 31 de maig.
- ERCKMANN, Émile i CHATRIAN, Alexandre. 1921. *Historia de un quinto de 1813*. Traduit per Manuel AZAÑA. Madrid: Espasa-Calpe.
- ESPADA, Arcadi. 2003. «Martí de Riquer. Divertirse con Cervantes». *El País Semanal*: 14-20. Accés el 3 de maig de 2026. http://estudioaer.com/host/marti_riquer_entrevista_ae.pdf.
- FARRERAS, Antoni. 1977. *De la Setmana Tràgica a la implantació del Franquisme*. Barcelona: Pòrtic.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi. 2010. «Els moriscos catalans: la tràgica dissort d'una minoria». *L'Avenç. Plects d'Història Local*, núm. 138: 8–10.
- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo i AUBERT, Paul. 2014. *Nidos de espías. España, Francia y la Primera Guerra Mundial 1914-1919*. Madrid: Alianza Editorial.
- GUANSÉ, Domènec. 1947. *Retrats literaris*. Mèxic: Edicions Catalònia.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1957. «Recuerdos de las Tierras del Ebro. Hechos señalados». *Destino*, núm. 1015: 10.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1966a. *Entre la tierra y el mar*. València: Prometeo.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1966b. «Eugenio d'Ors en Madrid». *Destino*, núm. 1531: 62–65.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1966c. «Eugenio d'Ors y Cataluña». *Destino*, núm. 1530: 48–51.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1966d. «Eugenio d'Ors y el regreso». *Destino*, núm. 1532: 58–63.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1966e. «Eugenio d'Ors y Matilde». *Destino*, núm. 1533: 89–91.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1971. *Los hombres de la tierra y del mar*. Barcelona: Bru-guera.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1975a. *Entre la tierra y el mar*. Barcelona: Ediciones G.P.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1975b. *La masia*. Barcelona: Selecta.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1975c. *La tempestad*. Barcelona: Plaza & Janés.

- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1981. *El segundo del Apocalipsis*. Barcelona: Plaza & Janés.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1982. *Memorias. Los hombres de la ciudad*. Barcelona: Planeta.
- JUAN ARBÓ, Sebastià. 1993. *Obra Catalana Completa (III)*. Editat per Emili ROSALES. Barcelona: Columna.
- «La guerra europea. En el mar. Buque averiado». 1918. *El Ejército Español*, 29 de juny.
- «Las denuncias del Sr. Nicolau. Un pueblo contra un ingeniero». 1918. *El Imparcial*, 20 d'octubre.
- LLARCH, Joan. 1973. *La muerte de Durruti*. Barcelona: Aura.
- «Lo de la Cava. Los abusos de la Compañía de la Canalización». 1918. *El Pueblo*, 19 d'octubre, 3.
- «Los caveros». 1920. *El Restaurador*, 25 de febrer.
- «Los espías. Hallazgo sospechoso». 1917. *El Pueblo*, 24 de maig, 3.
- «Los regantes y la Real Compañía». 1918. *El Restaurador*, 19 de juliol, 2.
- MALÉ, Jordi. 2018. «Un retrat de Sebastià Juan Arbó: *Hechos y figuras*». *Beceroles. Lletres de Llengua i Literatura*, núm. VII: 55–70.
- MARÍN GUZMÁN, Roberto. 2003. «Los grupos étnicos en la España musulmana: diversidad y pluralismo en la sociedad islámica medieval». *Revista Estudios. Universidad de Costa Rica*, núm 17: 169–215.
- MATAS ROCA, Marta. 2021. *Sebastià Juan Arbó: de la realitat viscuda a la ficció narrativa. Anàlisi d'un desarrelament en la literatura catalana*. Tesi doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Accés el 3 de maig de 2026. <https://www.tdx.cat/handle/10803/672526?locale-attribute=en>.
- «Otro torpedeamiento». 1917. *El Restaurador*, 12 de maig.
- PASTOR PETIT, Domènec. 1978. *La Cinquena Columna a Catalunya, 1936-1939*. Barcelona: Galba.
- PITARCH, Josep. 2015. *Desllireu-nos de qualsevol mal. Memòries d'un malcontent*. Valls: Cossetània Edicions.
- PEIRÓ, Joan. 1936. *Perill a la reraguarda*. Barcelona: Editorial Alta Fulla.
- PEIRÓ, Joan. *Perill a la reraguarda*. Edició facsímil. Barcelona: Edicions Llibertat.
- PEIRÓ, José. 1978. *Juan Peiró teórico y militante del anarcosindicalismo español*. Barcelona: FOIL.

- PUELLDE LA VILLA, Fernando. 1996. *El soldado desconocido. De la leva a la «mili»*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- PUJADES MARTÍ, Xavier. 1988. *Tortosa, 1936-1939*. Tortosa: Dertosa.
- PUJADES MARTÍ, Xavier. 1996. *Marcel·lí Domingo i el marcel·linisme*. Barcelona: Ajuntament del Vendrell, PAM.
- SALVADÓ POY, Roc. 2023. «La jota a l'obra d'Arbó. Un reflex sociològic i un element de la identitat de les Terres de l'Ebre». Dins *La jota als territoris de parla catalana (II)*, coordinat per Elena ESPUNY, 99–111. Catarroja: Editorial Afers.
- SALVAT, Ricard. 2003. «Sebastià Juan Arbó, després del centenari». *Avui*, 9 d'octubre, 22.
- SÁNCHEZ I PASTOR, Carles. 1992. «Recordances d'una vella i ferma amistat». *Tresmall*, núm. 2: 36.
- SANCHO SANCHO, Josep. 2016. *El marcel·linisme a les Terres de l'Ebre (1914-1939)*. Benicarló: Onada.
- SERRA I PUIG, Eva. 2010. «Els moriscos de reialenc a les Terres de l'Ebre. L'administració de Galcerà d'Albanell, Batlle i alcaid de la batllia de Tortosa». *Manuscrits*, núm. 28: 103–140.
- SERRANO DAURA, Josep. 2017. «Els moriscos de la Comanda d'Ascó (Ascó, Vinebre i Riba-roja) i l'ordre reial d'expulsió de 1610». *Recerca*, núm. 17: 11–41.
- THOMAS, Hugh. 1976. *La Guerra Civil Española*. Barcelona: Grijalbo.